

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΠΕΡΙ ΔΙΔΑΧΗΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΑΡΧΑΙΟΙΣ ΕΛΛΗΣΙΝ

Α'.) *Ἀρχαί τῆς Ἑλληνικῆς ἀνατροφῆς.*

§ 1. Ὁ ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ἐκτεθειὸς ἀνεξάντλητος πλοῦτος τῶν ἀθυρμάτων καὶ παιδιῶν καὶ παντοίων ψυχαγωγιῶν τῆς ἑλληνικῆς νεότητος ἠδύνατο παραγαγεῖν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐπεκράτει ἀπεριόριστος αὐθαιρεσία ἢ παντελὴς ἀδράνεια περὶ τὴν σπουδαίαν καὶ ἐμβριθῆ ἀνατροφήν καὶ παιδείου τῶν ἀρχαίων ἑλληνοπαίδων. Ἄλλὰ θαυμαστὴν διατελεῖ καὶ ἐνταῦθα, ὅτι καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων ἢ ἱστορία τῶν κατορθωμάτων τῶν μεγαλουργῶν ἀρχαίων καὶ ἐκ τῶν προτέρων ἢ πλουσία θεωρία καὶ αἱ ὀργανικαὶ καὶ αὐστηραὶ γνωματεύσεις τῶν περὶ αὐτῆς πραγματευθέντων θεωρητικῶν διδάσκουσιν ἡμᾶς τούναντίον, ὅτι κατεβάλλετο σύντονος καὶ προσφουεστάτη προσπάθεια πρὸς μὸρφωσιν τελείων καὶ αὐτάρκων πολιτῶν. Εἰ καὶ ἐν τῇ πείρᾳ ἢ θεωρία ἔπεται μετὰ τὴν πράξιν, ἀλλ' ὅμως ἐπειδὴ τὰ στοιχεῖα καὶ αἱ ἀρχαὶ αἱ ἀναπτυχθεῖσαι ἐν τῇ θεωρίᾳ ἐκανόνισαν καὶ ἐφύθμισαν αὐτομάτως πρῶτον τὴν πείραν, ἣν κατὰ πάσας τὰς λεπτομερείας τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς παρετήρησαν καὶ ἀνέλυσαν οἱ θεωρητικοί. διὰ τοῦτο ἴσως ἦν ἀναγκαῖον καὶ ἐνταῦθα καὶ ὀφείλομεν προτάξαι τὰς ἀρχὰς καὶ τὰ ἀξιώματα τῶν θεωρητικῶν· διότι οἱ αὐτοὶ οὗτοι καὶ παρέχουσιν ἡμῖν ὡς πηγαὶ τὴν πλήρη εἰκόνα, τὰ ἐλατήρια καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς ἑλληνικῆς

ἀγωγῆς καὶ παιδείας, ταῦτόν εἶπεῖν «τὰ καλούμενα ὑπὸ τῶν πολλῶν ἄγραφα νόμιμα καὶ οὐς πατρίους νόμους ἐπονομάζουσιν». Ἐκ πάντων βεβαίως τῶν πληρέστερον πραγματευθέντων περὶ ἀγωγῆς καὶ παιδείας ὁ ἀρχαιότερος καὶ ἐπιστημότερος διατελεῖ ὁ δαιμόνιος Πλάτων. Εἰ καὶ οὗτος τὰ πάντα ἐξίδεοῖ ἐν τῇ θεωρίᾳ αὐτοῦ, ἀλλὰ διὰ τὸν προμνησθέντα λόγον θεωρητέος ὡς παρέχων τὴν πληρεστάτην εἰκόνα τῶν ἀρχῶν τούτων καὶ ἰδίως ὡς γενόμενος πολυχεύμων καὶ ἀένιαος πηγὴ πᾶσι τοῖς ἐπελθοῦσιν ἀμέσοις ἢ ἐμμέσοις μαθηταῖς αὐτοῦ, ἀρχῆς γενομένης ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ ἀκριβεστάτου νομοθέτου τῆς λογικῆς καὶ τῶν θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν ἐπιστημῶν μέχρι τῶν τελευταίων σοφιστῶν καὶ γραμματικῶν τῶν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον, ἀλλ' ἀναγκαιῶς θιγόντων τοῦ ζωτικωτάτου καὶ ἀπαραιτήτου τούτου ζητήματος. Ἀλλὰ μὴ προτιθέμενοι ἐνταῦθα ἐκθεῖναι ἱστορίαν ἐμμάρτυρον τῶν θεωριῶν φιλοσόφων καὶ πολιτικῶν καὶ σοφιστῶν καὶ γραμματικῶν περὶ τῆς παρ' Ἑλλήσι παιδείας, πραγματευόμεθα τὰ κεφαλαιωδέστατα ἱστορικά ζητήματα καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ σημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἀγωγῆς καὶ παιδείας, ποιούμενοι, ἐνθα δεῖ, ἄφθονον χρῆσιν τῶν οικείων μαρτυριῶν καὶ θεωριῶν.

§ 2. Καὶ πρῶτον προτακτέον, ὅτι περὶ ἀνατροφῆς κορασίων οὐδεὶς λόγος δύναται γίνεσθαι ἐνταῦθα, διότι καὶ τὰ ἀλλαχοῦ σημειωθέντα ἀρκοῦσι, καθ' ἔσον καὶ ἡ ἀνατροφή αὐτῶν οὐδαμῶς ἐφείλκυε τὴν προσοχὴν τῆς πόλεως καὶ αὐτὰ ἦσαν ὑποβεβλημένα εἰς αὐστηροτάτην οἰκουρίαν. Ἀλλὰ καὶ ὁ παῖς ἐν πάσῃ εὐκαιρίᾳ, παρεχομένη αὐτῷ πρὸς ἐξάσκησιν τῶν ἰδίων δυνάμεων καὶ εἰς προπαρασκευὴν πρὸς τὸν δημόσιον βίον, ὠφείλει νὰ αισθάνεσθαι, ὅτι οὐδέποτε ἔμενεν ἄνευ ἐπιτηρήσεως, καὶ ζῶν ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ φόβου, ὃν ὁ Ἕλλην ἐν γένει ἐθεώρει ὡς τὸ ἔρεισμα πάσης κοινωνικῆς διατάξεως, ὡς καὶ ὁ Πλάτων διατείνεται «ἄνευ ποιμένου οὔτε πρόβατα οὔτ' ἄλλο οὐδὲν πω βιωτέον, οὐδὲ δὴ παιδάς ἄνευ τινῶν παιδαγωγῶν οὐδὲ δούλους ἄνευ δεσποτῶν ὁ δὲ παῖς πάντων θηρίων ἐστὶ δυσμεταχειριστότατον· ὅσω γὰρ μάλιστα ἔχει πηγὴν τοῦ φρονεῖν μήπω κατηρτυμένην, ἐπίδου-

λον καὶ δριμύ καὶ ὕβριστότατον θηρίων γίγνεται· διὸ δὴ πολλοῖς αὐτὸ ὄλον χαλινοῖς τισι δεῖ δεσμεύειν, πρῶτον μὲν, τροφῶν καὶ μητέρων ὅταν ἀπαλάττηται, παιδαγωγοῖς παιδιᾶς καὶ νηπιότητος χάριν, ἔτι δ' αὖ τοῖς διδάσκουσι καὶ ὀτιοῦν καὶ μαθήμασιν ὡς ἐλεύθερον». Καὶ παρ' Ἰσοκράτει, ἔνθα καταδεικνύεται ἢ ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις ἀμέλεια ὡς πρὸς τὴν διαγωγὴν καὶ ἠθικὴν τῶν εἰς ἄνδρας δοκιμασθέντων, ἐπιβεβαιοῦνται ὁμοῦς, ὅτι καὶ τότε ἐν ταῖς παιδείαις εἶχον πολλοὺς τοὺς ἐπιστατοῦντας. Ἰδίως δὲ τὴν παρὰ Σπαρτιάταις αὐστηρὰν ἐπιτήρησιν τῶν νέων παρίστησιν ὁ Ξενοφῶν ἐν Πολιτείᾳ Λακεδαιμονίων, ἔνθα πρὸς τοῖς ἄλλοις λέγει· «βούλομαι καὶ τὴν παιδεῖαν ἐκατέρων σαφηγίσαι· τῶν μὲν τοίνυν ἄλλων Ἑλλήνων οἱ φάσκοντες κάλλιστα τοὺς υἱεῖς παιδεύειν, ἐπειδὴν τάχιστα αὐτοῖς οἱ παῖδες τὰ λεγόμενα ξυνιῶσιν, εὐθύς μὲν ἐπ' αὐτοῖς παιδαγωγοὺς θεράποντας ἐπιστάσιν, εὐθύς δὲ πέμπουσιν εἰς διδασκάλων μαθησομένους καὶ γράμματα καὶ μουσικὴν καὶ τὰ ἐν παλαίστρᾳ· πρὸς δὲ τούτοις τῶν παίδων πόδας ὑποδήμασιν ἀπαλύνουσι, σώματα δὲ ἱματίων μεταβολαῖς διαθρύπτουσι· σίτου γε μὴν αὐτοῖς γαστέρα μέτρον νομίζουσιν· ὁ δὲ Λυκοῦργος ἀντὶ μὲν τοῦ ἰδίου ἕκαστον παιδαγωγοὺς δούλους ἐφιστάναι ἄνδρα ἐπέστησε κρατεῖν αὐτῶν, ἐξ ὧν περ αἱ μέγιστα ἀρχαὶ καθίστανται, ὃς δὴ καὶ παιδονόμος καλεῖται· τοῦτον δὲ κύριον ἐποίησε καὶ ἀθροίζειν τοὺς παῖδας καὶ ἐπισκοποῦντα, εἰ τις ῥαδιουργοίῃ, ἰσχυρῶς κολάζειν· ἔδωκε δ' αὐτῷ καὶ τῶν ἡβώντων μαστιγοφόρους, ὅπως τιμωροῖεν, ὅτε δέοι· ὥστε πολλὴν μὲν αἰδῶ, πολλὴν δὲ πειθῶ ἐκεῖ συμπαρεῖναι· ἀντὶ γε μὴν τοῦ ἀπαλύνειν τοὺς πόδας ὑποδήμασιν ἔταξεν ἀνυποδησίᾳ κρατύνειν, νομίζων, εἰ τοῦτ' ἀσκήσειαν, πολὺ μὲν ῥᾶον ἂν ὀρθιά δε βαίνειν, ἀσφαλέστερον δὲ πρηνῆ καταβαίνειν· καὶ πηδῆσαι δὲ καὶ ἀναθερεῖν καὶ δραμεῖν θᾶπτον ἀνυπόδητον, εἰ ἡσκηκῶς εἴη τοὺς πόδας, ἢ ὑποδεδεμένον· καὶ ἀντὶ γε τοῦ ἱματίοις διαθρύπτεσθαι ἐνόμισεν ἐνὶ ἱματίῳ δι' ἔτους προσεθίξασθαι, νομίζων οὕτω καὶ πρὸς ψύχη καὶ πρὸς θάληπῃ ἀμεινον ἂν παρασκευάσασθαι· σίτον γε μὴν ἔταξε τοσοῦτον ἔχοντα συμβολεύειν τὸν εἶρενα ὡς ὑπὸ πλησμονῆς μὲν μήποτε βαρύνεσθαι, τοῦ δὲ ἐνδε-

στέρωσ διάγειν μὴ ἀπείρωσ ἔχειν, νομίζων τοὺς οὕτω παιδευομένους μᾶλλον μὲν ἂν δύνασθαι, εἰ δεήσειεν, ἀσιτήσαντας ἐπιπονήσαι, μᾶλλον δ' ἂν, εἰ παραγγεληθεῖη, ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ σίτου πλείω χρόνον ἐπιταθῆναι, ἥττον δ' ἂν ὄψου δεῖσθαι, εὐχερέστερον δὲ πρὸς πᾶν ἔχειν βρώμα, καὶ ὑγιεινότερωσ δ' ἂν διάγειν, καὶ εἰς μῆκος ἂν αὐξάνεσθαι τὴν ῥαδινὰ τὰ σώματα ποιούσαν τροφήν μᾶλλον συλλαμβάνειν ἢ γήσατο ἢ τὴν διαπλατύνουσαν τῷ σίτῳ· ὡσ δὲ μὴ ὑπὸ λιμοῦ ἄγαν αὐ πιέζοιντο, ἀπραγμόνωσ μὲν αὐτοῖσ οὐκ ἔδωκε λαμβάνειν, ὧν ἂν προσδέωνται, κλέπτειν δ' ἐφήκεν ἔστιν ἃ τῷ λιμῷ ἐπικουροῦντας· καὶ ὡσ μὲν οὐκ ἀπορῶν ὅτι δοίη ἐφήκεν αὐτοῖσ τὸ μηχανᾶσθαι τὴν τροφήν οὐδένα οἶμαι τοῦτο ἀγνοεῖν· δῆλον δ' ὅτι τὸν μέλλοντα κλωπεύειν καὶ νυκτὸσ ἀγρυπνεῖν δεῖ καὶ μεθ' ἡμέραν ἀπατᾶν καὶ ἐνεδρεύειν καὶ κατασκόπους δὲ ἐτοιμάζειν τὸν μέλλοντά τι λήψεσθαι· ταῦτα οὖν δῆ πάντα δῆλον ὅτι μηχανικωτέρουσ τῶν ἐπιτηδείων εἶναι βουλόμενοσ τοὺσ παῖδασ ποιεῖν καὶ πολεμικωτέρουσ οὕτωσ ἐπαίδευσεν· εἶποι δ' ἂν τις, τί δῆτα, εἶπερ τὸ κλέπτειν ἀγαθὸν ἐνόμιζε, πολλὰσ πληγὰσ ἐνέβαλλε τῷ ἀλισκομένῳ; ὅτι, φημί ἐγώ, καὶ τᾶλλα δσα ἄνθρωποι διδάσκουσι κολάζουσι τὸν μὴ καλῶσ ὑπηρετοῦντα· κάκεινοι οὖν τοὺσ ἀλισκομένουσ ὡσ κακῶσ κλέπτοντασ τιμωροῦνται, καὶ ὡσ πλείστουσ δεῖ ἀρπάσαι τυροὺσ παρ' Ὀρθίασ κχλὸν θεῖσ, μαστιγοῦν τούτουσ ἄλλοισ ἐπέταξε, τοῦτο δῆ δηλώσαι καὶ ἐν τούτῳ βουλόμενοσ, ὅτι ἔστιν ὀλίγον χρόνον ἀλγήσαντα πολὺν χρόνον εὐδοκιμοῦντα εὐφραίνεσθαι· δηλοῦται δὲ ἐν τούτῳ, ὅτι καὶ ὄπου τάχουσ δεῖ ὁ βλακεύων ἐλάχιστα μὲν ὠφελείται, πλείστα δὲ πράγματα λαμβάνει· ὄπως δὲ μηδ', εἰ παιδονόμοσ ἀπέλθοι, ἔρημοί ποτε οἱ παῖδεσ εἶεν ἄρχοντοσ, ἐποίησε τὸν αἰεὶ παρόντα τῶν πολιτῶν κύριον εἶναι καὶ ἐπιτάττειν τοῖσ παισίν, ὅτι ἂν ἀγαθὸν δοκοίη εἶναι, καὶ κολάζειν, εἰ τι ἀμαρτάνοιεν· τοῦτο δὲ ποιήσασ διέπραξε καὶ αἰδημονεστέρουσ εἶναι τοὺσ παῖδασ· οὐδὲν γὰρ οὕτωσ αἰδοῦνται οὔτε πατέρεσ οὔτε ἄνδρεσ, ὡσ τοὺσ ἄρχοντασ, ὡσ δὲ καὶ εἶποτε μηδεῖσ τύχοι ἀνὴρ παρῶν, μηδ' ὡσ ἔρημοι οἱ παῖδεσ ἄρχοντοσ εἶεν, ἔθηκε τῆσ Ἰλῆσ ἐκάστησ τὸν τορώτατον τῶν εἰρένων ἄρχειν· ὡστε οὐδέποτε ἐκεῖ

οἱ παῖδες ἔρημοι ἄρχοντός εἰσιν». Παραβλητέα πρὸς ταῦτα καὶ ὅσα λέγει ὁ αὐτὸς Ξενοφῶν περὶ ἐπιστασίας τῶν παιδῶν παρὰ Πέρσαις ὡς μετενηνεγμένα ἐκ τῶν Λακωνικῶν ἐθῶν καὶ τῶν Σωκρατικῶν ιδεῶν. Ποίαν δέ τινα ιδέαν εἶχον περὶ τοῦ φόβου, καταδεικνύεται ἐκ τῆς διαγωγῆς καὶ κρίσεως τῶν Σπαρτιατῶν, οἱ ἐτίμων τὸν φόβον οὐχ ὥσπερ οὖς ἀποτρέπονται δαίμονας ἠγούμενοι βλαβερὸν, ἀλλὰ τὴν πολιτείαν μάλιστα συνέχεσθαι φόβῳ νομίζαντες. Ἄλλὰ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ μεγαλοφυοῦς Περικλέους « οὐ παρηνόμουν τὰ δημόσια διὰ δέος μάλιστα τῶν τε ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ νόμων ». Διὸ καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ῥήτορσι διὰ τοῦ φόβου χαρακτηρίζεται ὁ πρὸς τὸν νόμον σεβασμὸς καὶ ἡ ἄλλη πειθαρχία ὅταν λέγεται, ὅτι οἱ πολῖται ἐφοβοῦντο πολὺ μᾶλλον τοὺς τῆς πόλεως νόμους ἢ τὸν πρὸς τοὺς πολεμίους κίνδυνον ἢ ἄλλην οἰανδῆποτε ἀπειλὴν καὶ βίαν. Διὸ καὶ ὁ Δημόκρατος προσφυῶς ἐχαρακτήρισε τοὺς Λακεδαιμονίους τῷ Ξέρξῃ, εἰπὼν· « ἐλεύθεροι ἐόντες οὐ πάντα ἐλεύθεροί εἰσι· ἔπεστι γάρ σφι δεσπότης νόμος, τὸν ὑποδειμαίνουσι πολλῶ ἔτι μᾶλλον, ἢ οἱ σοὶ σέ· ποιῶσι γῶν, τὰ ἂν ἐκεῖνος ἀνάγῃ ». Ταῦτα φαίνεται ὅτι εἶχε διὰ μνήμης καὶ ὁ Κικέρων, ἔνθα λέγει, ὅτι « τῶν νόμων εἰσὶν ὑπηρέται οἱ ἄρχοντες, τῶν νόμων ἑρμηνεῖς οἱ δικασταί, τῶν νόμων τέλος δεῦλοι διατελοῦμεν πάντες πρὸς τοῦτο, ὅπως δυνάμεθα εἶναι ἐλεύθεροι » *). Ὡσαύτως φόβος ὤφειλε πληροῦν τοὺς πολίτας καὶ ὡς πρὸς τὰς τιμωρίας· οὕτως ὁ Δράκων ἐν τοῖς περὶ φόβου νόμοις κατασκευάζων φοβερὸν καὶ δεινὸν τὸ γενέσθαι τινα αὐτόχειρα φονέα ἄλλον ἄλλου, ἔγραψεν εἶργεσθαι τὸν ἀνδροφόνον χερνίβων, σπονδῶν, κρατήρων, ἱερῶν, ἀγορᾶς καὶ διῆλθε πάντα τᾶλλα, οἷς μάλιστα ἂν τινὰς ᾤετο ἐπισχεῖν τοῦ τοιοῦτόν τι ποιῆν. Ὡσαύτως καὶ οἱ παρ' ἄλλοις τισὶ τεθέντες νόμοι ἐκανόνιζον τὴν ὀφειλομένην τοῖς ἀνθρώποις ἀπόδοσιν τοῦ δικαίου καὶ τὴν κατά-

*) Pro Cluent. 53: Logum ministri magistratus, logum interpretes iudices, logum denique ideo omnes servi sumus, ut liberi esse possimus.

παυσιν τῆς ἀθέσμου βίας καὶ ὕβρεως διὰ τοῦ ἀπὸ τῆς τιμωρίας φόβου. Ἀλλὰ καὶ ἡ πρὸς τοὺς γονεῖς ἀγάπη, ἡ τιμὴ, τὸ σέβας, ἡ αἰδώς, ἡ εὐπείθεια, διὰ τοῦ φόβου ἐκφράζεται ἐμφαντικώτερον. «Ὅστις φοβεῖται τὸν πατέρα κἀτχύνεται, οὗτος πολίτης ἀγαθὸς ἔσται κατὰ λόγον», ἀπεφαίνετο Τιμοκλ. (παρὰ Στοβαίῳ ΟΘ', 17).

§ 3. Κατὰ τὰ ρηθέντα τὸ κυριώτατον γνώρισμα τῆς ἐλληνικῆς ἀνατροφῆς διατελεῖ ὁ φόβος· ἐπομένως καὶ ὑπὸ ταύτην τὴν ἐκπόψιν δύναται νοηθῆναι τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ Ἰσοκράτους, «τῆς παιδείας τὴν μὲν ρίζαν πικράν, γλυκεῖς δὲ τοὺς καρπούς εἶναι» (τὸ ὑπὸ πολλῶν ἀποδιδόμενον τῷ Ἀριστοτέλει). Ἐσθλο πληρέστερον ἀναπτύσσεται ἢ παραφράζεται παρὰ διαφόροις μεταγενεστέροις. Οὕτω παρὰ τῷ σοφιστῇ Ἀφρονίῳ παρατηρεῖται, ὅτι «φόβος αἰεὶ τοῖς παισὶ παραγίνεται καὶ παροῦσι καὶ μέλλουσι· διδασκάλους παιδαγωγοὶ διαδέχονται φοβεροὶ μὲν ἰδεῖν, αἰκιζόμενοι δὲ φοβερώτεροι· φθάνει τὴν πείραν τὸ δέος καὶ διαδέχεται τὸ δέος ἢ κόλασις... τῶν παιδαγωγῶν οἱ πατέρες εἰσι χαλεπώτεροι τὰς ὁδοὺς ἀνακρίνοντες, προελθεῖν ἐπιτάττοντες καὶ τὴν ἀγορὰν ὑποπτεύοντες, κἂν δέη κολάζειν, ἀγνοοῦσι τὴν φύσιν· ἀλλ' ἐν τούτοις ὧν ὁ παῖς εἰς ἀνδρας ἐλθὼν ἀρετῇ περιστέφεται». Ἄριστα χαρακτηρίζουσι τὴν ἐν πάσῃ τῇ ἀγωγῇ ἐπικράτησιν τοῦ φόβου καὶ τὰ τοῦ ψευδοπλατωνικοῦ Ἀξιόχου (Αἰσχίνου τοῦ Σωκρατικοῦ)· «ποῖον μέρος τῆς ἡλικίας ἄμοιρον τῶν ἀνιαρῶν; οὐ κατὰ μὲν τὴν πρώτην γένεσιν τὸ νήπιον κλαίει, τοῦ ζῆν ἀπὸ λύπης ἀρχόμενον; οὐ λείπεται γοῦν οὐδεμιᾶς ἀλγηδόνος, ἀλλὰ δι' ἔνδειαν ἢ περιψυγμὸν ἢ θάλπος, ἢ πληγὴν ὀδυνᾶται, λαλῆσαι μὲν οὕτω δυνάμενον, ἀπάσχει, κλαυθμουριζόμενον δὲ καὶ ταύτην τῆς δυσαρεστήσεως μίαν ἔχον φωνήν· ὁπόταν δὲ εἰς τὴν ἑπταετίαν ἀφίκηται πολλοὺς πόνους διαντλήσαν, ἐπέστησαν παιδαγωγοὶ καὶ γραμματισταὶ καὶ παιδοτρίβαι τυραννοῦντες· αὐξανόμενοι δὲ κριτικοί, γεωμέτραι, τακτικοί, πλῆθος δεσποτῶν· ἐπειδὴν δὲ εἰς τοὺς ἐφήβους ἐγγραφῆ, κοσμητῆς καὶ φόβος χεῖρων· ἑπαίτα Λύκειον καὶ Ἀκαδημία καὶ γυμνασιαρχία καὶ ῥάβδοι καὶ κακῶν ἀμετρία· καὶ πᾶς ὁ τοῦ μειρακίου χρόνος ὑπὸ σωφρονιστῶν καὶ

τὴν ἐπὶ τοὺς νέους αἵρεσιν τῆς ἐξ Ἀρείου Πάγου βουλῆς· ἐπειδὴν δὲ ἀπολυθῆ τούτων, φροντίδες ἀντικρυς ὑπέδυσαν καὶ διαλογισμοί, τίνα τις τοῦ ζῆν ἔδδον ἐνστήσεται· καὶ τοῖς ὕστερον χαλεποῖς ἐφάνη τὰ πρῶτα παιδικὰ καὶ νηπίων ὡς ἀληθῶς φόβητρα· στρατεῖαι γὰρ καὶ τραύματα καὶ συνεχεῖς ἀγῶνες· εἶτα λαθὼν ὑπεισηλθε τὸ γῆρας, εἰς ὃ πᾶν οὐρρεῖ τὸ τῆς φύσεως ἐπίκτηρον καὶ δυσαλλές· Ἐπίσης χαρακτηριστικὰ τὰ τοῦ Ἰέλητος (ἀκμάσαντος ἐπὶ Ἀντιγόναυ τοῦ Γοννατᾶ)· « ἄλλ' εἰ θέλει τις ἐκλογίσασθαι ἐν ὄλῳ τῷ βίῳ πάσας τὰς ἡλικίας, εὐρήσει πολλῶ πλείους τὰς ἀλγηδόνας· πρῶτον μὲν γὰρ τοῦ παντὸς χρόνου ὁ ἥμισυς ἀδιάφορος, ἐν ᾧ καθεύδω· εἰθ' ὁ πρῶτος ὁ κατὰ τὴν παιδοτροφίαν (οὕτως ἀνάγνωστέον ἀντὶ παιδοποιίαν) ἐπίπονος· πεινᾷ τὸ παιδίον, ἢ δὲ τροφὸς κατακοιμίζει· διψᾷ, ἢ δὲ λούει· κοιμηθῆναι θέλει, ἢ δὲ κρόταλον ἔχουσα φοφεῖ· εἰ δ' ἐκπέφευγε τὴν τίτθην, παρέλαβε πάλιν ὁ παιδαγωγός, παιδοτρίβης, γραμματοδιδάσκαλος, ἀρμονικός, ζωγράφος· προάγει ἡλικία· προσγίνεται ἀριθμητικός, γεωμέτρης, πωλοδάμνης ὑπὸ τούτων πάντων μαστιγοῦται (τοῦτο ἴσως ἐξοβελιστέον) ὄρθρου ἐγείρεται, σχολάσαι οὐκ ἔστιν· ἔφηβος γέγονεν· ἔμπαλιν τὸν κοσμήτην φοβεῖται, τὸν παιδοτρίβην, τὸν ὄπλομάχον, τὸν γυμνασίαρχον· ὑπὸ πάντων τούτων μαστιγοῦται, παρατηρεῖται, τραχηλίζεται· ἐξ ἐφήβων ἔστιν καὶ ἤδη εἴκοσιν ἐτῶν· ἔτι φοβεῖται καὶ παρατηρεῖ καὶ γυμνασίαρχον καὶ στρατηγόν· παρακοιτεῖν εἴπου δεῖ, οὗτοι παρακοιτοῦσι· φυλάττειν καὶ ἀγρυπνεῖν, οὗτοι φυλάττουσιν· εἰς τὰ πλοῖα ἐμβαίνειν, οὗτοι ἐμβαίνουσιν. Ἄνῆρ γέγονε καὶ ἀκμάζει· στρατεύεται καὶ πρεσβεύει ὑπὲρ τῆς πόλεως, πολιτεύεται, στρατηγεῖ, χορηγεῖ, ἀγωνοθετεῖ καὶ μακαρίζει ἐκεῖνον τὸν βίον, ὃν καὶς ὦν ἐβίωσεν· παρήκμασε καὶ ἔρχεται εἰς γῆρας· πάλιν παιδοτροφίαν ὑπομένει καὶ ἐπιποθεῖ τὴν νεότητα· τὸ δὲ γῆρας βαρύτερον Αἴτηης». Ἀλλὰ τὸ γνῶρισμα τοῦτο τοῦ φόβου οὐχὶ πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἐτηρεῖτο μετ' ἴσης ἐπιτάσεως καὶ συνεπειάς· διότι ρητῶς ἀναφέρεται ἡ ἀδιαφορία τῶν πλείστων πόλεων τῶν ἀφεισιῶν ἕκαστον παιδεύειν τοὺς ἑαυτοῦ παῖδας, ὅπως ἐθέλει. Πλείων δὲ ἦν ἡ ἀδιαφορία τοῦλάχιστον μετὰ τὸ τέλος τῆς παι-

δικῆς ἡλικίας, ὡς μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος· « ὅταν γε μὴν ἐκ παίδων εἰς τὸ μειρακιουθῆναι ἐκβαίνωσι, τῆνικαῦτα οἱ μὲν ἄλλοι παύουσι μὲν ἀπὸ παιδαγωγῶν, παύουσι δὲ ἀπὸ διδασκάλων, ἄρχουσι δὲ οὐδένας ἔτι αὐτῶν, ἀλλ' αὐτονόμους ἀφίσσιν ». Οὕτω καὶ παρὰ Πλουτάρχῳ λέγεται, « πολλὰκις κατεμειψάμην τοὺς μοχθηρῶν ἐθῶν γεγονότας εἰσηγητάς, οἵτινες τοῖς μὲν παισὶ παιδαγωγούς καὶ διδασκάλους ἐπέστησαν, τὴν δὲ τῶν μειρακιῶν ὁρμὴν ἀνετον εἶασαν νέμεσθαι, δέον αὖ τούναντιον πλείω ποιεῖσθαι τούτων εὐλάβειαν καὶ φυλακὴν ἢ τῶν παίδων ». Διὸ καὶ ὁ Ἰάμβλιχος δικαίως ψέγει τοῦτο· « ἐπεὶ περ εἰς γε τοὺς πολλοὺς ἄτοπὸν τε καὶ γελοῖόν ἐστι τὸ συμβαῖνον· παῖδας μὲν γὰρ ὄντας οἶεσθαι δεῖν εὐτακτεῖν τε καὶ σωφρονεῖν καὶ ἀπέχεσθαι πάντων τῶν φορτικῶν τε καὶ ἀσχημόνων εἶναι δοκούντων· νεανίσκους δὲ γενομένους ἀφείσθαι παρά γε δὴ τοῖς πολλοῖς ποιεῖν ὅτι ἂν βούλωνται· συρρεῖν δὲ εἰς ταύτην τὴν ἡλικίαν ἀμφοτέρω τὰ γένη τῶν ἀμαρτημάτων· καὶ γὰρ παιδαριώδη πολλὰ καὶ ἀνδρώδη τοὺς νεανίσκους ἀμαρτάνειν· τὸ μὲν γὰρ φεύγειν ἅπαν τὸ τῆς σπουδῆς καὶ τάξεως γένος, ὡς ἀπλῶς εἶπεῖν, διώκειν δὲ τὸ τῆς ἀκολασίας τε καὶ παιγνίας καὶ ὕβρεως τῆς παιδικῆς εἶδος, τῆς τοῦ παιδὸς ἡλικίας οἰκειότατον εἶναι· ἐκ ταύτης οὖν εἰς τὴν ἐχομένην ἡλικίαν ἀφικνεῖσθαι τὴν τοιαύτην διάθεσιν· τὸ δὲ τῶν ἐπιθυμιῶν τῶν ἰσχυρῶν, ὡσαύτως δὲ καὶ αὐτὸ τῶν φιλοτιμιῶν γένος, ὁμοίως δὲ καὶ τὰς λοιπὰς ὁρμὰς τε καὶ διαθέσεις, ὅσαι τυγχάνουσιν οὔσαι τοῦ χαλεποῦ τε καὶ θορυβώδους γένους ἐκ τῆς τοῦ ἀνδρὸς ἡλικίας εἰς τὴν τῶν νεανίσκων ἀφικνεῖσθαι διόπερ πασῶν δεῖσθαι ἡλικιῶν ταύτην πλείστης ἐπιμελείας ». Ἄλλὰ τοῦτο τοῦλάχιστον ἐν πόλεσι λογικωτέραις καὶ ἐχούσαις ἐπίγνωσιν τοῦ ἰδιαιτέρου αὐτῶν σκοποῦ καὶ ἔργου ἐτηρήθη καὶ ὑπεστηρίχθη καὶ διὰ δημοσίων καὶ ἐπισήμων διατάξεων καὶ δι' ἰδιαιτέρων ἀρχόντων· καὶ γενικῶς ὁ Ἀριστοτέλης σημειοῖ ὅτι « ἴδια ταῖς σχολαστικωτέραις καὶ μᾶλλον εὐήμεροισι πόλεσι, ἔτι δὲ φροντιζούσαις εὐκοσμίας, γυναικονομίας, παιδονομίας, γυμνασιαρχίας », ἀλλὰ μετὰ τῆς παρατηρήσεως ὅτι ἡ παιδονομία καὶ ἡ γυναικονομία ἦσαν ἀρχαὶ οὐχὶ δημοτικαί· « τού-

των δ' ἔναι φανερώς εἰσιν οὐ δημοτικαὶ τῶν ἀρχῶν, οἷον γυναικονομία καὶ παιδονομία· τοῖς γὰρ ἀπόροις ἀνάγκη χρῆσθαι καὶ γυναιξὶ καὶ παισὶν ὡσπερ ἀκολούθως διὰ τὴν ἀδουλίαν». Ἐν Σπάρτῃ δ' ἰδίως ἀρχαὶ τοιαῦται ἦσαν ὁ παιδονόμος καὶ οἱ βίδεοι· εἶδομεν, ὅτι ὁ Λυκοῦργος ἀντὶ τοῦ ἐφιστάναι ἕκαστον ἰδίᾳ παιδαγωγούς δούλους ἀνδρά ἐπέστησε κρατεῖν αὐτῶν, ἐξ ὧν περ αἱ μέγιστα ἀρχαὶ καθίστανται, ὅς δὴ καὶ παιδονόμος καλεῖται· τοῦτον δὲ « κύριον ἐποίησε καὶ ἀθροίζειν τοὺς παῖδας καὶ ἐπισκοποῦντα, εἴ τις ῥαδιουργοίη, ἰσχυρῶς κολάζειν· ἔδωκε δ' αὐτῷ καὶ τῶν ἡβώντων μαστιγοφόρους, ὅπως τιμωροῖεν, ὅτε δέοι». Οἱ δὲ βίδεοι ἐλέγοντο καὶ βίδουσι καὶ βιδιαῖοι καὶ φαίνεται, ὅτι ἦσαν πέντε τῶν ἀριθμῶν, ὁ δὲ ἀναφερόμενος ὡς ἔκτος πρέσβυς βιδέων ἴσως ἦν μεταγενεστέρως ἀντὶ τοῦ παιδονόμου. Ἐν Ἀθήναις δὲ ἀναφέρονται οἱ σωφρονισταὶ ἢ ἐπιμεληταὶ τῶν ἐφήβων, ὡς ἐπιτηρηταὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν παιδῶν καὶ ἐφήβων δέκα τῶν ἀριθμῶν, εἰς ἕξ ἐκάστης φυλῆς, πάντως δὲ οὐχὶ ἑκατόν, λαμβάνοντες καθ' ἐκάστην μισθὸν μίαν δραχμὴν, εἰ καὶ πιθανολογοῦσιν, ὅτι ὁ τοιοῦτος μισθὸς παρέπεσεν εἰς τούτους κατὰ παραδρομὴν ἀπὸ τῶν συνηγῶρων· εἶτα οἱ γυμνασιάρχαι, οἱ ἐπιθεωρηταὶ τῶν παλαιστῶν, διάφοροι ὄντες τῶν μετὰ λαμπάδων γυμνασιαρχούντων ἐν ταῖς λαμπαδηδρομίαις ταῖς γινομέναις πρὸς τιμὴν τῶν πυρφόρων θεῶν, ἤτοι τῆς Ἀθηνᾶς, τοῦ Ἡφαίστου, Προμηθέως, τοῦ Ἥανος καὶ τῆς Βένιδδος· οἱ δὲ αὐτόθι κοσμηταὶ πάντως ἀνήκουσιν μόνον εἰς μεταγενεστέρους χρόνους.

§ 4. Ἄλλως δὲ τὸ παιδίον ὄφειλεν ἀνατρέφεσθαι οὐχὶ τόσον χάριν ἑαυτοῦ, ὅσον χάριν τῆς πόλεως, ἧς ἀπέναντι κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ Ἑλληνοῦ ἐξηφανίζετο σύμπασα ἡ σημασία τοῦ ιδιώτου. Κατὰ τοὺς Ἑλληνας ὁ ιδιώτης μόνον ἐν τῇ πόλει γίνεται ἄνθρωπος καὶ πρόσωπον καὶ μετέχει τοῦ δικαίου μόνον ὡς πολίτης· ἐντεῦθεν ἔπεται προδήλως, ὅτι σύμπασα ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ ἀνήκει ἀνεκκλήτως εἰς τὴν πόλιν καὶ ταύτης ἢ θέλησις ὀφείλει εἶναι ἢ ἀπόλυτος στάθμη τῶν πράξεων αὐτοῦ· ἐν τούτῳ ἀποτελεῖται διαφορὰ πρὸς τοὺς νεωτέρους χρόνους· καθ' οὓς τὸ κράτος προτίθεται σκοπὸν μᾶλλον τὴν εὐημερίαν καὶ ἀσφάλειαν τοῦ ιδιώτου·

διὸ καὶ ἡ φιλοπατρία τῶν ἀρχαίων παρέχει οὐσιώδεις διαφορὰς πρὸς τὴν ἡμετέραν. Διὰ ταύτην τὴν παντελεῖ ἀπὸ τῆς πόλεως ἐξάρτησιν τοῦ πολίτου καὶ παρεδέχοντο ὡς ἀναμφισβήτητον ἀρχὴν, ὅτι ὁ νομοθέτης ὄφειλε καταγίνεσθαι τὰ μέγιστα περὶ τὴν παιδείουσιν τῶν νέων. « δεῖ γὰρ πρὸς ἐκάστην πολιτεύεσθαι τὸ γὰρ ἦθος τῆς πολιτείας ἐκάστης τὸ οἰκεῖον καὶ φυλάττειν εἰώθε τὴν πολιτείαν καὶ καθίστησιν ἐξ ἀρχῆς... ἐπεὶ δ' ἐν τὸ τέλος τῆ πόλει πάση, φανερόν ὅτι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινὴν καὶ μὴ κατ' ἰδίαν, ὃν τρόπον νῦν ἕκαστος ἐπιμελεῖται τῶν αὐτοῦ τέκνων ἰδίᾳ τε καὶ μάθησιν ἰδίαν, ἣν ἂν δόξῃ διδάσκων, δεῖ δὲ τῶν κοινῶν κοινὴν ποιεῖσθαι καὶ τὴν ἄσκησιν· ἅμα δὲ οὐδὲ χρῆ νομίζεσθαι αὐτὸν αὐτοῦ τινα εἶναι τῶν πολ·τῶν, ἀλλὰ πάντας τῆς πόλεως· ἢ δ' ἐπιμέλεια πέφυκεν ἐκάστου μορίου βλέπειν πρὸς τὴν τοῦ ὄλου ἐπιμέλειαν· ἐπαινέσειε δ' ἂν τις καὶ τοῦτο Λακεδαιμονίους· καὶ γὰρ πλείστην ποιοῦνται σπουδὴν περὶ τοὺς παῖδας καὶ κοινῇ ταύτην ». Ταῦτα ὁ Ἀριστοτέλης. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν λέγεται παρὰ τοῖς ῥήτορσι περὶ τοῦ φρονήματος τῶν Σαλαμινομάχων, ὅτι « ἠγεῖτο αὐτῶν ἕκαστος οὐχὶ τῷ πατρὶ καὶ τῇ μητρὶ μόνον γεγενῆσθαι, ἀλλὰ καὶ τῇ πατρίδι· διαφέρει δὲ τί; ὅτι ὁ μὲν τοῖς γονεῦσι μόνον γεγενῆσθαι νομίζων τὸν τῆς εἰμαρμένης καὶ τὸν αὐτόματον θάνατον περιμένει, ὁ δὲ καὶ τῇ πατρίδι ὑπὲρ τοῦ μὴ ταύτην ἐπιθεῖν δουλεύουσαν ἀποθνήσκειν ἐθελήσει, καὶ φοβερωτέρας ἠγήσεται τὰς ὕβρεις καὶ τὰς ἀτιμίας ἅς ἐν δουλεύουσῃ τῇ πόλει φέρειν ἀνάγκη, τοῦ θανάτου ». Ἄλλὰ τὸ φρόνημα τοῦτο πρὸ πάντων ἐκφράζεται μετ' ἀφελοῦς ἅμα καὶ ὑψηλοῦ ἐνθουσιασμοῦ παρὰ Πλάτωνι, λέγοντι περὶ πατρίδος, « μητρὸς τε καὶ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἀπάντων τιμιώτερόν ἐστι πατρίς καὶ σεμνότερον καὶ ἀγιώτερον καὶ ἐν μείζονι μοῖρα καὶ παρὰ θεοῖς καὶ παρ' ἀνθρώποις τοῖς νοῦν ἔχουσι, καὶ σέβεσθαι δεῖ καὶ μᾶλλον ὑπεῖκεν καὶ θωπεύειν πατρίδα χαλεπαίνουσαν ἢ πατέρα καὶ ἢ πείθειν, ἢ ποιεῖν, ἢ ἂν κελεύῃ, καὶ πάσχειν, ἔάν τι προστάτῃ παθεῖν, ἢ συχίαν ἄγοντα, ἔάν τε τύπτεσθαι ἔάν τε δεῖσθαι, ἔάν τε εἰς πόλεμον ἄγῃ τρωθησόμενον ἢ

ἀποθανούμενον, ποιητέον ταῦτα, καὶ τὸ δίκαιον οὕτως ἔχει, καὶ οὐχὶ ὑπεικτέον, οὐδὲ ἀναχωρητέον, οὐδὲ λειπτέον τὴν τάξιν, ἀλλὰ καὶ ἐν πολέμῳ καὶ ἐν δικαστηρίῳ καὶ πανταχοῦ ποιητέον, ἂν κελεύῃ ἢ πόλις καὶ ἢ πατρίς, ἢ πείθειν αὐτὴν ἢ τὸ δίκαιον πέφυκε βιάζεσθαι δὲ οὐχ ὅσιον οὔτε μητέρα οὔτε πατέρα, πολὺ δὲ τούτων ἔτι ἦττον τὴν πατρίδα». Πρὸς τοῦτο ἰδίως συνέτεινε καὶ ἡ αὐταπόρρησις ἐκάστου καὶ ἡ πρόθυμος ἀποδοχὴ τῶν ὑπὸ τοῦ νόμου καὶ τοῦ ἔθνους διαγεγραμμένων ἐρίων, ἐν οἷς συνείχετο ὁ Ἕλληνας διὰ τινῶν φαινομένων ἀναιρέτων περιορισμῶν, οἷος ἦν ἡ προμνησθεῖσα ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς ἀπόκλεισις, περὶ ἧς μαρτυρεῖ οὐχὶ τόσοσὺν τὸ παρ' Ἰσοκράτει περὶ τῶν νέων τῆς ἀρχαιοτέρας ἐποχῆς λεγόμενον, ὅτι «οὕτω ἔφευγον τὴν ἀγορὰν, ὥστ' εἰ καὶ ποτε διελλοεῖν ἀναγκασθεῖεν, μετὰ πολλῆς αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης ἐφαίνοντο τοῦτο ποιοῦντες», οὐδὲ τὸ τοῦ Μενάνδρου τοῦ ῥήτορος, «ἐν ἄλλαις δὲ τῶν πόλεων οὔτε πρὸ πληθούσης ἀγορᾶς νέον φαίνεσθαι οὔτε μετὰ δειλίην ὀψίαν καλόν», ἅτινα δεικνύουσι τὴν ἠθικὴν ἐκτίμησιν τοῦ πράγματος, ὅσον τὸ μνησθὲν τοῦ παρὰ Λυσία ἀγορευόντος· «ἐγὼ ἔτη γεγονώς τριάκοντα ἐγγύς τε οἰκῶν τῆς ἀγορᾶς οὔτε πρὸς δικαστηρίῳ οὔτε πρὸς βουλευτηρίῳ ὄφθην οὐδεπώποτε», καὶ τὸ παρὰ Ξενοφῶντι περὶ τοῦ νέου Εὐθυδήμου ὃν ὁ Σωκράτης ἠσθάνετο «διὰ νεότητα οὕτω εἰς τὴν ἀγορὰν εἰσιόντα, εἰ δέ τι βούλοιο διαπράξασθαι, καθίζοντα εἰς ἡνιοποιεῖόν τι ἐγγύς τῆς ἀγορᾶς» ('Απομ. Δ', 2, 1). Ἐν Σπάρτῃ φαίνεται, ὅτι ἦν θετικωτέρα ἢ ἀπαγόρευσις κατὰ τὸν Πλούταρχον (Λυκ. 25)· «οἱ μὲν γε νεώτεροι τριάκοντα ἐτῶν τὸ παράπαν οὐ κατέβαινον εἰς τὴν ἀγορὰν, ἀλλὰ διὰ τῶν συγγενῶν καὶ τῶν ἐραστῶν ἐποιοῦντο τὰς ἀναγκαίας οικονομίας. Ἐν Ἀθήναις δὲ ἀπεμάκρυνε ταύτης τοὺς νέους κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους σῶφρονας χρόνους ἢ αἰδώς, ὡς δεικνύει ἐκτὸς τοῦ προμνησθέντος Ἰσοκρατείου χωρίου καὶ τὸ τοῦ Ἰσαίου (περὶ Κλεων. κλ. 2)· «καὶ τότε μὲν οὕτως ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἐπαιδευόμεθα, ὥστ' οὐδ' ἀκροασόμενοι οὐδέποτε ἤλθομεν ἐπὶ δικαστήριον». Τοῦτο ὁμῶς μετεβλήθη ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ῥήτορος Ἀνδοκίδου ('Ἀλκιβ. 23).

« τοιγάρτοι τῶν νέων αἱ διατριβαὶ οὐκ ἐν τοῖς γυμνασίοις, ἀλλ' ἐν τοῖς δικαστηρίοις εἰσίν ». Παραβλητέα δὲ καὶ τὰ παρ' Ἀριστοφάνει (Ἰππ. 1373) χαρακτηριστικώτατα, ἐνθα ὁ δῆμος ἀπαγορεύει, « οὐδ' ἀγοράσει γ' ἀγένειας οὐδ' ἐν ἀγορᾷ », καὶ περαιτέρω ἐπάγει, « μὰ Δί', ἀλλ' ἀναγκάσω κυνηγετεῖν ἐγὼ τούτους ἀπαντας, παυσαμένους ψηφισμάτων ». Ὅτι δὲ οἱ νέοι ἦσαν ἀποκλεισμένοι καὶ ἀπὸ τῶν δικαστηρίων, μαρτυρεῖ τὸ παρὰ Πλουτάρχῳ (Δημ. 5) περὶ τοῦ νέου Δημοσθένους ἀνέκδοτον. « Καλλιστράτου τοῦ ῥήτορος ἀγωνίζεσθαι τὴν περὶ Ὠρωποῦ κρίσιν ἐν τῷ δικαστηρίῳ μέλλοντος, ἦν προσδοκία τῆς δίκης μεγάλη διὰ τὴν τῆν ῥήτορος δύναμιν, ἀνθοῦντος τότε μάλιστα τῇ δόξῃ, καὶ διὰ τὴν πρᾶξιν οὖσαν περιβόητον. Ἀκούσας οὖν ὁ Δημοσθένης τῶν διδασκάλων καὶ τῶν παιδαγωγῶν συντιθεμένων τῇ δίκῃ παρατυχεῖν, ἔπεισε τὸν ἑαυτοῦ παιδαγωγὸν δεόμενος καὶ προθυμούμενος, ὅπως αὐτὸν ἀγάγοι πρὸς τὴν ἀκρόασιν. Ὁ δ', ἔχων πρὸς τοὺς ἀνοίγοντας τὰ δικαστήρια δημοσίους συνήθειαν εὐπόρησε χώρας, ἐν ἣ καθήμενος ὁ παῖς ἀδήλως ἀκούσεται τῶν λεγομένων ». Ἄλλ' ἢ ἀπὸ τῶν δικαστηρίων ἀποχὴ ἐθεωρεῖτο καλὸν καὶ ὡς πρὸς αὐτοὺς τοὺς πρεσβυτέρους, ἀλλ' ἴσως ὡς πρὸς τούτους τὸ καλὸν συνίστατο ἐν τῇ ἀμέμπτῳ διαγωγῇ καὶ πολιτείᾳ αὐτῶν, δι' ἣν οὐδέποτε ἐνεκαλοῦντο εἰς δικαστήρια· διὸ οὐδὲ ἐφαίνοντο ἐν αὐτοῖς. Ἄλλ' ἐκ τοῦ παρὰ Πλάτωνι (Λαχ. σ. 187 d) λεγομένου, « δοκεῖς μοι αὐτῷ Σωκράτει οὐ συγγεγονέναι, ἀλλ' ἢ παιδιῶντι, εἶπου ἐν τοῖς δημόταις μετὰ τοῦ πατρὸς ἀκολουθῶν ἐπλησίασέ σοι ἢ ἐν τῷ ἱερῷ ἢ ἐν ἄλλῳ τῷ συλλόγῳ τῶν δημοτῶν », οὐδαμῶς ἔπεται, ὅτι οἱ πατέρες εἶχον τὴν συνήθειαν τοῦ συμπαραλαμβάνειν μεθ' ἑαυτῶν τοὺς υἱοὺς εἰς τὰς ἐκκλησίας τῶν πολιτῶν, ἵνα δῆθεν ἐμπνεύσωσιν αὐτοῖς πρωίμως ἔρωτα πρὸς τὴν πόλιν καὶ πρὸς τὰ ὑψηλότερα ζητήματα τῆς κοινωνίας· διότι περὶ οὐδενὸς ἄλλου γίνεται ἐνταῦθα λόγος ἢ περὶ φυλετικῶν καὶ δημοτικῶν ἑορτῶν καὶ θυσιῶν. Εἶδομεν καὶ ἀλλαχοῦ, ὅτι ἡ ἀρετὴ τῆς σωφροσύνης ἦν βαθέως ἐρριζωμένη ἐν σύμπαντι τῷ Ἑλληνικῷ ἔθνει καὶ ἀπετέλει τὴν κυριωτάτην τῶν ἠθικῶν βλάσεων αὐτοῦ· ἐντεῦθεν ἔπεται, ὅτι καὶ ἡ οἰκιακὴ ἀγωγή ἐνίσχυεν ἀνα-

λόγως και υπέθαλπε ταύτας τὰς ἀπαιτήσεις τῆς πολιτείας.

§ 5. Ὁ φόβος ὅμως, ἐν ᾧ ἀνετρέφετο ὁ μέλλων πολίτης, οὐδαμῶς ἦν δουλικός, ἀλλ' ὁ αὐτὸς ἠθικὸς φόβος και ὁ πρὸς τὰ κεκυρωμένα και νενομισμένα σεβασμὸς ὁ παρακινῶν και τοὺς πρεσβυτέρους πρὸς εὐπειθειαν τοῖς νόμοις και ἀκριβῆ τήρησιν τῶν πατροπαράδοτων ἐθῶν τῆς κοινωνίας. Τοιοῦτόν τινα φόβον ἐπιδοκιμάζει ὁ Πλάτων (Νομ. Α, σ. 647) λέγων ὅτι « και νομοθέτης και πᾶς, οὐ και σμικρὸν ὄφελος, τοῦτον τὸν φόβον ἐν τιμῇ μεγίστη σέβει και καλῶν αἰδῶ, τὸ τούτῳ θάρρος ἐναντίον ἀναίδειάν τε προσαγορεύει και μέγιστον κακὸν ἰδίᾳ τε και δημοσίᾳ πᾶσι νενομικεν » και ἀλλαχοῦ ὀνομάζει τὴν ἀναίδειαν μὴ καλὸν θάρρος και τὴν αἰδῶ κάλλιστον φόβον και θεῖον φόβον, και πάλιν τῷ αὐτῷ τούτῳ φόβῳ ἀπονέμει και αὐτὰς τὰς λαμπρότητας κατὰ τῶν ἀναριθμητῶν βαρβάρων τῆς Ἀσίας νίκας τῶν Ἀθηναίων, λέγων· « ταῦτ' αὐτοῖς πάντα φιλίαν ἀλλήλων ἐνεποιεῖ, ὁ φόβος ὁ τότε παρῶν ὅ τε ἐκ τῶν νόμων τῶν ἔμπροσθεν γεγονώς, ὃν δουλεύοντες τοῖς πρόσθεν νόμοις ἐκέκτηντο, ἦν αἰδῶ πολλάκις ἐν τοῖς ἄνω λόγοις εἶπομεν, ἥ και δουλεύειν ἔφαμεν δεῖν τοὺς μέλλοντας ἀγαθοὺς ἔσεσθαι, ἧς ὁ δειλὸς ἐλεύθερος και ἄφοβος· ὃν εἰ τότε μὴ δέος ἔλαβεν, οὐκ ἂν ποτε ξυνηλθῶν ἡμύνατο οὐδ' ἤμυεν ἱεροῖς τε και τάφοις και πατρίδι και τοῖς ἄλλοις οἰκείοις τε ἅμα και φίλοις, ὡσπερ τότε ἔβοήθησεν, ἀλλὰ κατὰ σμικρὸν ἂν ἐν τῷ τότε ἡμῶν ἕκαστος σκεδασθεὶς ἄλλος ἄλλοσε διεσπάρη ». Οὗτος ὁ φόβος και αὕτη ἡ αἰδῶς και ἐκαλεῖτο τῷ ὄντι μήτηρ τῆς δόξης· « αἰδῶς, ἃ φέρει δόξαν » κατὰ Πίνδαρον· ἐτι πληρέστερον ἀποφαίνεται περὶ αὐτοῦ ὁ Πυθαγόρειος Ἰππόδαμος (παρὰ Στεβαίῳ ΜΓ', 93)· « φαμί δὲ ἔγωγε τρισὶ τούτοις συναρμόζεσθαι τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν, λόγοις, ἐπιτηδεύμασιν ἐθῶν, νόμοις, και διὰ τριῶν τούτων παιδεύεσθαι τὸν ἄνθρωπον και σπουδαιότερον γίνεσθαι· τοὶ μὲν γὰρ λόγοι διδάσκοντι και ἐπιθυμίας ἐμποιοῦντι προτρεπόμενοι πρὸς ἀρετάν· τοὶ δὲ νόμοι τὰ μὲν φόβοις κατέχοντες ἀπερύκοντι, τὰ δὲ τιμαῖς τε και δωρεαῖς δελεάζοντες ἐκκαλέονται· τὰ δὲ ἔθεα και ἐπιτηδεύματα πλάσσει και κηροχυτεῖ τὴν ψυχάν, φυσίωσιν ἐμποιοῦντα διὰ

τὰς συνεχέος ἐνεργείας »· καὶ κατωτέρω· « τὰς ἀρετᾶς αἰτίαι τυγχάνοντι τρεῖς, φόβος, ἐπιθυμία, αἰδώς· δυνασεῖται δὲ τὸν μὲν φόβον ὁ νόμος ἐμπαρεσκευάζει, τὰν δὲ αἰδῶ τὰ ἔθεα· τοὶ γὰρ ἐθισθέντες καλῶς αἰδέοντο τὰ αἰσχρὰ πράσσειν, ὁ δὲ λόγος τὰν ἐπιθυμίαν ». Καὶ ἐν τῷ προοιμίῳ δὲ τῶν νόμων τῷ ἀποδιδόμενῳ τῷ Ζαλευκῷ λέγεται· « τοὺς μὲν δούλους προσήκει διὰ φόβον πράττειν τι τῶν δικαίων, τοὺς δ' ἐλευθέρους δι' αἰδῶ καὶ τὸ καλόν ». Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης γνωματεύει ὅτι πρὸς ἐμποιήσιν τούτου τοῦ σωτηρίου φόβου ὄφειλον εἶναι κατὰ τὴν ἐλευθέραν ἀγορὰν καὶ τὰ ἀρχεῖα καὶ τὰ γυμνάσια τῶν πρεσβυτέρων, « πρέπει γὰρ διηρηθῆσθαι κατὰ τὰς ἡλικίας καὶ τοῦτον τὸν κόσμον καὶ παρά μὲν τοῖς νεωτέροις ἄρχοντάς τινας διατρέβειν, τοὺς δὲ πρεσβυτέρους παρά τοῖς ἄρχουσιν· ἡ γὰρ ἐν ὀφθαλμοῖς τῶν ἀρχόντων παρουσία μάλιστα ἐμποιεῖ τὴν ἀληθινὴν αἰδῶ καὶ τὸν τῶν ἐλευθέρων φόβον ». Τὴν αὐτὴν αἰδῶ, ἣν ἡ φύσις ἔδωκε τῷ ἀνθρώπῳ οἰοεὶ φόβον τινὰ οὐχὶ ἀδίκου μομφῆς, νομίζει καὶ ὁ Ῥωμαῖος φιλόσοφος Κικέρων (Πολιτ. Β', 4) ἰσχυροτέραν πρὸς ἀποτροπὴν ἀπὸ τῆς κακίας, ἢ τὸν φόβον τῆς ὑπὸ τοῦ νόμου ὀρισμένης ποινῆς. Ἀλλ' οἱ τρόποι, οὓς ἡ ἀνατροφή μετεχειρίζετο πρὸς τοῦτο τὸ τέλος, ἐστηρίζοντο οὐσιωδῶς ἐπὶ τῆς βίσεως τοῦ ἔθους, ὡς ἀποφαίνεται ὁ Ἀριστοτέλης (Ἠθ. Νικ. Γ', 9, 8)· « δεῖ δὴ τὸ ἔθος προὔπαρχειν πως οἰκτεῖον τῆς ἀρετῆς, στέργον τὸ καλὸν καὶ δυσχεραῖνον τὸ αἰσχρὸν· ἐκ νέου δὲ ἀγωγῆς ὀρθῆς τυχεῖν πρὸς ἀρετὴν χαλεπὸν μὴ ὑπὸ τοιούτοις τραφέντα νόμοις· τὸ γὰρ σωφρόνως ζῆν καὶ καρτερικῶς οὐχ ἡδὺ τοῖς πολλοῖς, ἀλλως τε καὶ νέοις· διὸ νόμοις δεῖ τετάχθαι τὴν τροφήν καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα· οὐκ ἔσται γὰρ λυπηρὰ συνήθη γενόμενα »· καὶ ἀλλαχοῦ (Β', 1, 5) ὁ αὐτὸς σημειοῖ, ὅτι « οἱ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς, ὅσοι δὲ μὴ εὖ αὐτὸ ποιοῦσιν, ἀμαρτάνουσι καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθῆ φαύλης ». Διὸ καὶ παρὰ Πλάτωνι (Νομ. Β, σ. 659 d) ἡ παιδεία ὀρίζεται ὡς « παιδῶν ὀλική τε καὶ ἀγωγή πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ νόμου λόγον ὀρθὴν εἰρημένον καὶ τοῖς ἐπιεικεστάτοις καὶ πρεσβυτάτοις δι' ἐμπειρίαν ξυνδεδογμένον ὡς ὄντως ὀρθός ἐστιν »· καὶ ἡ δημο-

τική και πολιτική ἀρετή, ἣν δὴ καλοῦσι σωφροσύνην τε καὶ δικαιοσύνην, παρίσταται ὡς προερχομένη ἐξ ἔθους τε καὶ μελέτης ἀνευ φιλοσοφίας τε καὶ νόου (Φαίδ. σ. 82 b), ὥστε τοῦ κατωτέρου εἶδους τῆς ἀρετῆς, τῆς δημοτικῆς, δύναται τις μεταλαβεῖν καὶ ἔθει ἀπλῶ ἀνευ φιλοσοφίας. Οὕτω καὶ ὁ Ἀριστοτέλης (Πολιτ. Ζ', 13, 21): «τυγχάνομεν δὴ διηρημένοι, ὅτι φύσεως καὶ ἔθους καὶ λόγου δεῖ... λοιπὸν δὲ θεωρῆσαι, πότερον παιδευτέον τῷ λόγῳ πρότερον ἢ τοῖς ἔθεσιν· ταῦτα γὰρ δεῖ πρὸς ἄλληλα συμφωνεῖν συμφωνίαν τὴν ἀρίστην. Ἐνδέχεται γὰρ διημαρτηκῆναι καὶ τὸν λόγον τῆς βελτίστης ὑποθέσεως καὶ διὰ τῶν ἔθων ὁμοίως ἤχθαι». Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι ταῦτα ἦσαν αἱ ἀρχαὶ αἱ περὶ τούτου ἐπικρατοῦσαι ἐν Σπάρτῃ, ἐνθα ὁ Λυκοῦργος διὰ ῥήτρας ἀπηγόρευσε τὸ ἔχειν γεγραμμένους νόμους, διότι ἐνόμιζεν, ὅτι τὰ κυριώτερα τῶν συντελούντων εἰς ἀρετὴν καὶ εὐδαιμονίαν πόλεως μένουσιν ἀσφαλῆ καὶ ἀκίνητα, ὅταν ἀφομοιωῦνται μετὰ τῶν ἡθῶν καὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν πολιτῶν, καὶ ὅτι πρὸς αὐτὰ δεσμὸς ἰσχυρότερος τῆς ἀνάγκης ὑπάρχει ἢ προαίρεσις, ἣν παρέχει τοῖς νέοις ἡ παιδεία, ἐπέχουσα θέσιν νομοθέτου παρ' ἐκάστῳ αὐτῶν (Πλουτ. Λυκ. ΙΓ'). Πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ φόβου τῶν νόμων ὁ Λυκοῦργος ἐμερίμνησεν, ὅπως ἡ παιδεία καὶ ἀγωγή ἀναμίξωσι τοὺς νόμους μετὰ τῶν ἡθῶν καὶ συνοικειώσωσι μετὰ τῆς ἀνατροφῆς τὴν ἀγάπην τῆς πολιτείας· ὥστε ὑπὲρ τὰ πεντακόσια ἔτη παρέμειναν αἱ κυριώταται καὶ μέγισται τῶν πολιτικῶν αὐτοῦ διατάξεων ὡς προσηρμοσμέναι διὰ βαφῆς ἀνοθεύτου καὶ στερεᾶς. Διὰ ταύτην τὴν ἐπιτυχῆ ἀγωγήν τὴν παιδεύουσαν τοὺς νέους εἰς τὸ ἄρχεσθαι καὶ δικαίως ἡ Σπάρτη προσηγορεύθη ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ Σιμωνίδου δαμασίμβροτος, ὡς ποιούσα μάλιστα διὰ τῶν ἔθων τοὺς πολίτας πειθηνίους τοῖς νόμοις καὶ χειροήθεις, ὡσπερ ἵππους εὐθύς ἐξ ἀρχῆς δαμαζομένους. Διὰ ταῦτα καὶ γενικῶς ἐκρίνετο ὅτι μόνον τὸ ἔθος ἠδύνατο ὁδηγεῖν τὸν ἄνθρωπον πρὸς ἐκεῖνον τὸν σωτήριον φόβον καὶ προφυλάττειν ἀπὸ τῆς καταχρήσεως τῆς ἐλευθερίας, πρὸς ἣν ἐκάλει αὐτὸν ἢ ἐν τῇ πολιτείᾳ ἐπικρατοῦσα ἠθικὴ ἰδέα· ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ἐλευθερία οὐδὲν ἄλλο

ᾧφειλεν εἶναι ἢ ἢ ἀπὸ ταύτης τῆς ἰδέας ἰσῆ ἐξάρτησις· καὶ ἐπομένως πρὶν ἢ ὁ ἀνῆλιξ δυνηθῆ ἔννοῆσαι ἀφ' ἑαυτοῦ ταύτην τὴν ἰδέαν, ᾧφειλεν αἰσθάνεσθαι πρῶτον ἐν στενοτέρῳ κύκλῳ τὴν ἀναγκαίαν ἐξάρτησιν.

§ 6. Ἐν πρώτιστον ἀξίωμα τῆς ἐλληνικῆς ἀνατροφῆς ἦν ὅτι μόνος ἀξίος τοῦ ἄρχεῖν ἦν ὁ μαθὼν πρῶτον τὸ ἄρχεσθαι ἢ πείθεσθαι· ἅ τὸν μέλλοντα καλῶς ἄρχεῖν ἀρχθῆναι φασὶ δεῖν πρῶτον λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, πολλαχῶς ἀναπτύσσων τοῦτο τὸ ἀξίωμα καὶ ἀπονέμων τὴν αὐτὴν ἀρετὴν τῷ τε πολίτῃ καὶ τῷ ἄρχοντι καὶ τῷ ἀρίστῳ ἀνδρὶ, καὶ ἀξίων τὸν αὐτὸν ἀρχόμενόν τε δεῖν γίγνεσθαι πρότερον καὶ ἄρχοντα ὕστερον, καὶ ἀλλαχοῦ ἀναφέρων ὡς ἐπαινούμενον τὸ δύνασθαι καὶ ἄρχεῖν καὶ ἄρχεσθαι καὶ ἀποφαίνόμενος ὅτι πολίτου δοκίμου ἀρετὴ ἐστὶ τὸ δύνασθαι ἄρχεῖν καὶ ἄρχεσθαι καλῶς. Κατὰ τοῦτο τὸ ἀξίωμα ἡ ἐλληνικὴ ἀγωγή ἀπῆται παρὰ τοῦ παιδὸς πρὸ πάντων σωφροσύνην καὶ ὑποταγὴν κατὰ τὴν εὐρυτάτην ἐκδοχὴν τῆς λέξεως καὶ ἐπαινεῖται ὡς κατόρθωμα τῆς λυκουργεῖου νομοθεσίας ἢ πολλὴ αἰδῶς καὶ ἡ εὐπειθεῖα ἢ συμπαροῦσα τοῖς ἐν Σπάρτῃ νέοις. Καὶ ἀλλαχοῦ ἐξήρθη ὡς ἐλληνικὴ ἰδίως ἀρετὴ ἡ αἰδῶς καὶ ἡ σωφροσύνη, ἀλλ' ἐνταῦθα ἀρμόζει ἢ πληρεστέρα ἔκθεσις τῆς παρ' Ἀριστοφάνει ὠραίας περιγραφῆς τῶν ἀρχαίων ἠθῶν ἢ τῆς ἀρχαίας παιδείας (Νεφ. 964): « λέξω τοίνυν τὴν ἀρχαίαν παιδείαν ὡς διέκειτο, ὅτ' ἐγὼ τὰ δίκαια λέγων ἤνθουν », λέγει ὁ Δίκαιος λόγος, « καὶ σωφροσύνη νενόμιστο· πρῶτον μὲν ἔδει παιδὸς φωνὴν γρύξαντος μηδὲν ἀκοῦσαι· εἶτα βαδίζειν ἐν ταῖσιν ὁδοῖς εὐτάκτως εἰς κιθαριστοῦ τοὺς κωμήτας γυμνοὺς ἀθρόους, καὶ κριμνώδη κατανίφοι· εἶτ' αὐτὸν προμαθεῖν ἄσμι' ἐδίδασκεν τὴν μὴ μὴ ξυνέχοντα, ἢ Παλλάδα περσέπολιν δεινάν, ἢ τηλέπορόν τι βόαμα, ἐντειναμένους τὴν ἀρμονίαν, ἣν οἱ πατέρες παρέδωκαν· εἰ δέ τις αὐτῶν βωμολοχεύσαιτ' ἢ κάμψαιεν τινα καμπήν, οἷας οἱ νῦν τὰς κατὰ Φρῦνιν ταύτας τὰς δυσκολοκάμπτους, ἐπετρίβετο τυπτός μενος πολλὰς ὡς τὰς Μούσας ἀφανίζων· ἐν παιδοτρύβει δὲ καθίζοντας τὸν μηρὸν ἔδει προβαλέσθαι τοὺς παῖδας, ὅπως τοῖς ἐξωθεν μηδὲν δείξειαν ἀπηνές· εἶτ' αὐθις πάλιν ἀνιστάμενον συμψῆ-